

Юрій Ткачов, канд. філол. наук

Художні особливості «Слов'яноноруського прологу» та інших збірників «Слів» і повчань у східнослов'янських літературах середніх віків

У Київській Русі, а пізніше й у Московії та Литовсько-Руському князівстві, було розповсюджено декілька великих церковно-повчальних збірників проповідей, які задовольняли потреби церковного та позацерковного читання, повчання християн на східнослов'янських землях. Перші подібні збірники з'явилися ще в V-VI ст. у Візантії і називалися "Катенами", тобто "Ланцюгами", оскільки уривки й витяги з творів різних церковних письменників, що входили до цих збірників, з'єднувалися, подібно до ланок одного ланцюга, спільністю поглядів, тем тощо. "Катени" донесли до нас уривки з багатьох дуже давніх церковних писемних пам'яток, які декілька разів переписувалися, доповнювалися і перероблялися в Південній Русі та в Московській державі.

Одними з найвідоміших церковно-повчальних збірників, що фігурували на східнослов'янському ґрунті, є «Золотий Ланцюг», найдавніший список якого сягає до XIV ст., і «Паїсїївський збірник», список якого датують кінцем XIV - початком XV ст. На руських землях існували й більш давні списки збірників. Так, ще в Київській Русі були записані «Святославів Ізборник» 1073 р., «Златоструй» XII ст., «Про-лог» та інші збірники. В них зустрічається багато невеличких повчань, що стосуються різних моментів виховання, обов'язків батьків перед дітьми і дітей щодо батьків. Вперше ці повчання в пізніших редакціях, що з'явилися вже в Московії, були досліджені в 50-60-х роках XIX ст. професором А.Лавровським [3], який відзначав, що майже всі повчання у збірниках містять тексти Святого Письма і так званих «другоканонічних» книг - головним чином уривки з таких давньоєврейських книг, що мають яскраво виражені дидактичні

особливості: з книги Приповістей Соломонових, книги Премудрощів Соломона і книги Ісуса, сина Сірахова, а також уривки з творів візантійських церковних діячів і письменників: Іоанна Златоуста, Василя Великого та ряду інших (до речі, твір Златоуста про виховання, або ж "вскормленіє" дітей був надзвичайно популярним в Київській Русі й у Московії та входив до різних редакцій майже всіх повчальних збірників). Звернемо увагу на декілька повчань, представлених у цих збірниках.

"Слово-повчання батька до сина", "Повчання любовне" і деякі інші пам'ятки є дуже примітними в художньому аспекті творами, написаними в цьому жанрі у формі "наставлянь батька до сина". Ще одна група повчань у збірниках була написана у формі загального наставляння батькам - як виховувати своїх дітей; наприклад, "Слово до батьків про покарання—напучення дітей" або "Слово Іоанна Златоустого, як шанувати дітям батьків" (у даній формі, як відомо, були написані й окремі частини "Домострою").

Яскравим прикладом функціонування на давньоруському, а пізніше — на староукраїнському й середньовічному російському ґрунті перекладних збірників повчань є збірник «Златоструй». Відомо, що він неодноразово переписувався східнослов'янськими книжниками. Збірник названо так тому, що «солодкі промови» в ньому, немов «золоті струми», омивають душу людей [2, 140]. У ньому, як і в багатьох інших середньовічних збірниках, «слова» і повчання були присвячені наставлянням про необхідність відвідувати церкву і святобливо слухати службу, про дотримання посту, про щире покаєння, про шанування батьків, «учителів» і «старійшин»; у цих наставляннях віруючих закликали бути щедрими на милостиню, терпимими до всіх навкруги, не бажати зла недругам, не піддаватися мирським спокусам і піклуватися про чистоту вчинків і помислів, не віддаватися скорботі в час біди, не оплакувати надмірно мертвих (тому що їм, якщо вони жили праведно, призначене вічне блаженство), пам'ятати про прийдешній страшний суд.

Заслугує окремого розгляду й такий збірник, як «Слов'яноруський Пролог» - одна з найважливіших пам'яток східнослов'янської церковно-повчальної літератури. Найдавніші списки цієї пам'ятки на Русі сягають до XII-XIII ст., але найяскравішою й найповнішою редакцією її є російська редакція XVII ст., до якої було внесено багато нових елементів змісту й форми [6]. В певному розумінні цей збірник можна

назвати народно-літературним. Він залишив глибокі сліди свого впливу в загальному релігійно-моральному світобаченні східнослов'янських народів (до речі, у "Домострої" зустрічаються деякі глави, запозичені тою чи іншою мірою з «Прологу», наприклад, глави 19 і 20). "Прототипом" для «Прологу» послужили грецькі Мінології та Синаксарі - збірники коротких житійних розповідей, розташованих за "пам'яттю" святих і церковних подій, що святкуються, протягом усього року, кожного місяця. На російському національному ґрунті «Пролог» ще до XVII ст. декілька разів змінювався і доповнювався, ставши поступово "цілком російським твором" [3, IX]. За змістом наявні в ньому тексти можна розділити на три групи: 1) життя святих; 2) "слова" і повчання; 3) церковно-повчальні повісті й оповідання. Метою всіх трьох груп було перевиховання народу, привнесення в його світогляд перш за все християнського морального світовідчуття устрою життя. У зв'язку з цим основна тема майже всіх «проложних» повчань — роз'яснення того, як по-Божому жити «в миру», у сім'ї та в суспільстві, серед слабких і сильних, серед життєвої боротьби, пристрастей і вад - жити, як велить Закон Божий і чому вчить церква [1].

Багато повчань уже на російському ґрунті було додано до тих, що існували раніше, на тему про жебраколюбність - про милість і милостиню - як про основну, за Прологом, християнську добродетель. На цю тему містилися такі "слова" і повчання, як "Слово про милостиню, якщо даєш злиденному - Христу даєш", "Святого Іоанна Златоуста про милостиню", "Слово Петра чорноризця про багатих та злиднів", "Святого Антиоха про милостиню й жебраколюбність" тощо. Інші ж питання, що піднімаються в Пролозі, - це питання про гнів, про те, що не варто засуджувати ближнього, про сповідання гріхів, про боротьбу з пияцтвом, про "лихву й сріблолюбство", про наклепи, про покаяння, про "тутешнє життя і про царство небеснє" тощо.

Найбільше "слів" і повчань у «Пролозі» - це "слова" і повчання Іоанна Златоуста, значно перероблені й доповнені в Московській Русі: "... про читання священних книг і про книжкове повчання", "... про сповідання гріхів", "... про гнів", "... про те, що не варто слухати брехливих вчителів і пророків", "... про молитву", "... про милостиню", "... про властивість щирої милості", "... про безперервне пам'ятання про час смертний", "... про рятівну благоповедінку людини", "... слово-наставляння до тих, хто [чимось] володіє", "... про

покаяння", "... про причастя і про милостиню", "... про піст" та інші. Крім Златоуста, серед авторів таких творів зустрічаються Василь Великий (наприклад, "Повчання Святого Василя про праведне життя"), Федір Студит (наприклад, "Повчання... про те, як не впадати у відчай заради гріхів своїх Божою милістю", "... про працюючих для Бога") та інші церковні авторитети.

Звернемо увагу на те, як у "повчаннях Златоуста" (по суті в «Пролозі» багато які з них є більшою мірою створеними вже на слов'янських землях, аніж знаменитим візантійцем) розкривається ідея милостині і пов'язана з нею ширша ідея — рятівної благоведінки людини. Називаючи милостиню "содружебницею Божою" і багатьма іншими яскравими визначеннями [4, 103], Іоанн підкреслює, що нею і вірою очищуються гріхи, але щира милість ніколи не повинна бути пов'язаною з насильством, злодійством тощо. Критикуючи насильство, розповсюджене серед співгромадян Златоуста, він активно застосовує найрізноманітніші художні стилістичні засоби, тропи, прислів'я тощо. Наприклад: «Як у джерело чисте гній вмітає хтось, усе нечисте створюючи; так і хабарництво, у багатство входячи, все пронизує злим смородом» [4, 105]. В іншому повчанні Іоанн жebraколюбність і потяг до прочанства називає двома гілками оліїстими — «ними плід помазується весь; від них же помазує Господь голову і ноги та віддає помазаним царство небесне» [5, 89]. Наповнюючи свою проповідь рядом цитат із Святого Письма й інших книг богословського характеру ("Відкриваючи, відкрій руки свої убогому, і не возопіє на тебе до Бога", "... Брата, що скорбить, не відштовхни, не відвертай обличчя свого від злиденного" [книга сина Сірахова, гл.4], "Душі своїй благо творить чоловік милостивий, губить же своє тіло немилостивий" [Прит.11:16-17] і багато іншого), Іоанн робить повчальні висновки про те, що, як Господь щедрий у милості нужденним, так і ми повинні не скупитися і давати бідним милостиню [4, 108]. Милувати злиденного й убогого, змиритися з ворогом, не лінуватися, не «віщати сороміцьких слівес», не зводити наклепи, не набридати нікому, не заздрити ближньому - загалом любити ближнього свого - все це, за Златоустом, як і за іншими християнськими книгами, складає рятівну благоведінку людини.

Питання про покаяння в "словах" і повчаннях «Прологу» в редакціях Південної та Північно-Східної Русі піднімається неодноразово. При цьому автори повчань використовують багато порівнянь, метафор тощо, роблять свою мову виразною,

яскравою: покаанням "струпи душевні зціляються" [5, 87], гріхи очищуються, і Господня милість після покаання, «як дощ на траву, на наші душі розливається» [там само].

Таким чином, можна сказати, на прикладі «Прологу», що повчальне красномовство, незважаючи здебільшого на простоту висловлювання думки в ньому, було аж ніяк не сухим повчанням, а комплексом яскравих у художньо-естетичному аспекті творів, що мали впродовж тривалого часу у Південній та Північній Русі дуже велике виховне значення.

Література:

1. Абрамович С., Ткачев Ю. Библия и древняя русская литература. – Черновцы: Рута, 1999.
2. Гаврюшин Н. «Избирая сладость словесную...»: Круг чтения древнерусского писателя // Лит. учеба. – 1987. - № 6. – С.140-148.
3. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – Вып.1. – СПб., 1894. – V.
4. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – Вып.2. – СПб., 1896. – IX.
5. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – Вып.3. – СПб., 1898. – VII.
6. Русская старопечатная литература (XVI – I-я четв. XVIII в.): Лит. сборник XVII века «Пролог» / Под ред. А.Демина. – М.: Наука, 1978.